

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗМІСТОВІ ПАРАМЕТРИ АГРЕСИВНОСТІ
ОСІБ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ**

Кваліфікаційна робота (проєкт)

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконала: студентка 4 курсу 07-431 групи
Спеціальності 053 Психологія
Освітньо-професійної програми «Психологія»
Наталія БІЛОУС

Керівник: д. психол. н., професор Ігор ПОПОВИЧ
Рецензент: психологиня Ганна КРУПНИК

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичне аналізування проблеми підліткової агресивності	6
1.1. Проблема агресії та агресивності в психології.....	6
1.2. Психолого-педагогічна характеристика підліткового віку.....	11
1.3. Причини та психологічні параметри підліткової агресивності.....	15
РОЗДІЛ 2. Організація та змістові параметри психологічної підтримки агресивних підлітків	21
2.1. Особливості діагностики проявів агресивності в осіб підліткового віку.....	21
2.2. Профілактика і психокорекція підліткової агресивності.....	28
ВИСНОВКИ	35
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	37
ДОДАТКИ	40
Додаток А Кодекс академічної доброчесності.....	40
Додаток Б. Стимульний матеріал проєктивної методики «Дерево».....	41
Додаток В. Алгоритм розрахунку коефіцієнту кореляції.....	42

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сьогодення нашої країни відзначається значними кризами, які суттєво впливають на суспільні та міжособистісні стосунки в суспільстві. Політичні негаразди, спад економіки, виробництва, руйнування старої системи цінностей, зниження рівня життя громадян країни суттєво позначаються на психологічному здоров'ї, самопочутті, настроях людей, спричинюючи напругу, агресію. Проблема агресивної поведінки особистості набуває особливого значення в умовах сучасного українського суспільства. Ця проблема стосується суспільства в цілому, викликає глибоке занепокоєння педагогів і батьків. Особливо привертає увагу зростання підліткової агресії.

Вибір підліткового віку пояснюється тим, що в цьому віковому періоді підвищується можливість виникнення агресивності, яка може набувати усталених характеристики особистості. У зв'язку з цим актуальними є питання, пов'язані із вивченням причин, механізмів, психологічних параметрів агресивності підлітків, а також визначення шляхів попередження та корекції підліткової агресивності.

Проблемі агресії та агресивності присвячені чисельні дослідження. Зокрема в зарубіжній літературі: З.Фрейд, К. Лоренц, Р. Джекобс, Д. Олдс, Г. Паренс, Х. Хекхаузен, А. Бандура, А. Басс та ін. У вітчизняній психології проблема агресії висвітлювалась в дослідженнях Б.С. Братуся, А.А. Налчаджяна, А.О. Реана, Т.Г. Румянцевої, О.Б. Бовть, С. Г. Шебанової, В. І. Шебанової та ін.

Мета дослідження – схарактеризувати психологічні ознаки агресивності осіб підліткового віку.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати природу та змістові параметри агресії та агресивності.

2. Розкрити специфіку підліткового віку.
3. З'ясувати причини та сутність підліткової агресивності.
4. Визначити шляхи і способи діагностики, профілактики та корекції агресивності підлітків.
5. Схарактеризувати способи профілактики та психокорекції агресивності осіб підліткового віку.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка підлітків.

Предмет дослідження – психологічні змістові параметри агресивності осіб підліткового віку.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань, досягнення мети, було застосовано методи теоретичного рівня (аналізування, порівняння, узагальнення, систематизація теоретичних та прикладних даних), методи психодіагностики (тест Басса-Даркі, проективна методика «Дерево») та методи статистичного аналізування (частотний аналіз).

Наукова новизна полягає в обґрунтуванні причин та в характеристиці змісту психологічних параметрів агресивності осіб підліткового віку.

Практичне значення отриманих результатів визначається встановленням психологічних змістових параметрів підліткової агресії. Теоретичний матеріал, емпіричний матеріал та висновки будуть корисними для шкільних психологів, класних керівників у роботі з агресивними підлітками.

Апробація результатів дослідження. Зміст дослідження представлений у публікації «Гендерні відмінності підліткової агресії» на міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Соціально-психологічні технології розвитку особистості»

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 37 джерел

та додатків, в яких представлено кодекс академічної доброчесності та стимульний матеріал до проєктивної методики «Дерево». Основний зміст роботи викладений на 35 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНЕ АНАЛІЗУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ПІДЛІТКОВОЇ АГРЕСИВНОСТІ

1.1. Агресія як феномен психології

Найбільш руйнівною силою соціальних стосунків вважається агресія. В психології агресія має більш точне значення, ніж у звичайній лексиці. Агресію визначають як поведінку чи дію, метою яких є нанесення фізичної чи психічної шкоди або приниження іншої людини, групи людей, живих істот чи будь-яких об'єктів (Батуєва А.С, Ільїна О.П) [35, с.10].

Д. Майєрс визначає агресію як будь-яку фізичну чи вербальну поведінку з наміром завдати людині болю чи знищити її, що використовується із ворожими спонуканими або як навмисний засіб досягнення мети (Майєрс Д) [18, с. 769] Автор пов'язує в означеному явищі біологію і досвід, а також вважає абсолютно негативним явищем.

Слід зауважити, що дослідники по-різному трактують поняття «агресія». У побуті агресія вважається негативним явищем. Однак у дослівному перекладі агресія означає «йти вперед», «наближатися», що не є прямою ознакою негативного явища. «Наближатися» можна як з метою налагодження стосунків, так і ворожою метою. Агресивні прояви є природною властивістю людини. Тому можна виокремити позитивну агресію, що допомагає людині, групі людей виживати, задовольняє потребу у безпеці, і негативну агресію, яка спрямована на нанесення шкоди іншим (Атемасова О.А.) [1, с.4]. У сучасних уявленнях в агресії виділяють окрім негативного, ще й і позитивний аспекти.

Проблема полягає в тому, що ці складові агресії (негативна і позитивна) тісно переплетені між собою. Тому агресія виступає

складним і неоднозначним явищем (Можгинський Ю.Б.) [20, с.10]. Аналіз теоретичних концепцій агресії (З. Фрейд, К. Юнг, С. Гроф та ін.) дає уявлення про багатofакторність походження агресії.

Окремі дослідники розглядають біологічні джерела агресії і вважають, що людський рід володіє значним потенціалом агресії, який вивільняється у діяльності, творчості, спорті. Стимули, які впливають на агресивну поведінку, функціонують за допомогою біологічної системи на трьох рівнях: генетичному, на рівні нервової системи й біохімічному (Майєрс Д.) [18, с.770]. Біологічні фактори впливають на ту легкість, з якою виникає агресія. Однак, людина істота соціальна, тому біологічні чинники діють в соціальному контексті. Виходячи з цього можна сказати, що агресія як модель поведінки засвоюється в процесі соціалізації.

Агресивна поведінка часто є результатом засвоєння способів реагування на зовнішні фактори, які закладені в сім'ї, найважливішого інституту соціалізації. Так, А. Бандура вважає агресію характерологічною рисою поведінки, яка формується в сім'ї в результаті наuczіння, соціалізації внаслідок спостереження відповідного способу дії. Використання батьками фізичних покарань, жорстокого ставлення спричиняють агресивну поведінку їх дітей (Бандура А., Уолтерс Р.) [3].

Важливим чинником виникнення агресії є соціальне оточення і поза сім'єю. Засоби масової інформації, продукція кіноіндустрії, захоплення комп'ютерними іграми, негативні зразки поведінки, культурні пріоритети сприяють зародженню і формуванню готовності людини до агресії та її реалізації. Зумовлюють підвищення агресії й особистісні чинники, такі як, підвищений рівень тривожності, схильність до ефективності, особливості мотиваційної сфери, заздрість, низький рівень інтелекту, завищена самооцінка, нерозвинуті комунікативні навички та ін. У виникненні агресії мають місце і ситуативні чинники, такі як кліматичні та інші умови навколишнього

середовища, стресові ситуації, дискомфорт, зазіхання на особистісний простір, вживання алкоголю, сексуальне збудження, вороже середовище.

Отже, у соціальному оточенні рівень агресії визначається ступенем соціалізації, культурними та соціокультурними нормами. Слід зазначити, що загальний розвиток людського суспільства спрямований на обмеження агресії моральними та соціальними нормами (Атемасова О.А.) [1, с. 4].

Агресія може проявлятися у вигляді агресивної поведінки та агресивних дій. Агресивна поведінка містить наступні складові: пізнавальний, емоційний та вольовий компоненти. Змістом пізнавального компоненту є розуміння й усвідомлення ситуації, визнання мотиву для прояву агресії. Емоційний компонент характеризується легким виявом негативних емоцій, таких, як гнів, презирство, злість, відроза. Вольовий компонент виявляється у рішучості, ініціативності, наполегливості, які самі по собі є позитивними, але у випадках агресивної поведінки набувають негативного забарвлення. Ступінь прояву може бути різним в залежності від фізіологічних властивостей організму – типом нервової системи, темпераменту.

Зумовленість агресії великою кількістю зовнішніх і внутрішніх чинників пояснює різноманітність форм (видів) агресії. Аналіз природи і сутності агресивної поведінки неможливий без характеристики її форм, аналіз яких дозволяє врахувати спектр проявів агресивної поведінки. Найбільш поширеними є наступні дихотомічні форми:

1. За спрямованістю:

- гетероагресія, яка спрямована на оточення (ненормативна лексика, погрози, побиття та ін.);
- аутоагресія – спрямована на себе (самогубство, психосоматичні хвороби, само руйнівна поведінка та ін.).

2. За причиною появи:

- реактивна агресія є реакцією на зовнішні подразники, такі як сварка, приниження, конфлікт);
- спонтанна агресія виникає без очевидної причини, часто під впливом внутрішніх причин.

3. За цілеспрямованістю:

- інструментальна агресія, як засіб досягнення результату;
- цільова або мотивована агресія є спланованою дією, орієнтованою на заподіяння шкоди (помста).

4. За відкритістю проявів:

- пряма агресія, яка спрямовується безпосередньо на об'єкт, який є причиною агресії;
- непряма агресія (прихована) спрямовується на об'єкт, який безпосередньо не є причиною агресивної поведінки, але є зручним для прояву агресії.

5. За формою прояву:

- вербальна агресія виражається у словесній формі (погрози, ненормативна лексика);
- експресивна агресія проявляється невербальними засобами (погрозливі жести, міміка, інтонація голосу);
- фізична агресія проявляється застосуванням фізичної сили для заподіяння шкоди об'єкту агресії (Атемасова О.А.) [1, с.6-7].

Виокремлюють також біологічно адаптивну агресію, яка є реакцією на загрозу вітальним інтересам індивіда, проявляється спонтанно як реакція на загрозу, з метою усунення або самої загрози, або її причини. Злоякісна агресія вважається не адаптивною, деструктивною, не пов'язаною із збереженням життя, специфічна тільки для людини. За тривалістю наслідків агресивної поведінки можна виділити короткочасну та довготривалу агресію. За гендерною ознакою розрізняють агресію жіночу і чоловічу. Вважається, що чоловіки є більш агресивними, але це стосується фізичної і прямої агресії, жінки більш

«досконалі» у вербальній і непрямій агресії. Окремо виділяють псевдоагресію, як дії, в результаті яких може бути нанесена шкода, але які не передували злі наміри (випадкове поранення іншої людини). Така агресія не має деструктивної мети та негативної мотивації.

Також слід відзначити, що агресія може бути проявом умовно нормальної поведінки, а може мати патологічний характер і бути симптомом психічної патології, пов'язаною із хворобливими змінами у психіці.

Поряд із поняттям «агресія» використовують термін «агресивність». Якщо агресія – це поведінка чи дія, агресивність є властивістю особистості. З одного боку, не всі агресивні дії суб'єкта демонструють його агресивність. З іншого боку, агресивність не завжди виражається в агресивних діях чи поведінці.

Агресивність визначають як усталену особливість й відносно постійну системну характеристику, яка пов'язана із психологічними параметрами особистості і виражається у готовності до агресії, а також обумовлює визначені моделі прояву особистості, постійність поведінки. Агресивність також визначають як схильність, що полягає у наявності деструктивних тенденцій у міжособистісних стосунках особистості. Агресивність як характеристика особистісних станів відображає своєрідність перебігу психічних процесів у зв'язку з особливостями особистості. Як системна властивість особистості агресивність представлена на всіх рівнях структури особистості від індивідного, обумовленого природною основою, до особистісного, пов'язаного із мотиваційною сферою та самосвідомістю, які обумовлюють перевагу насильницьких засобів реалізації своїх цілей.

Агресивність характеризується якісними й кількісними показниками і може мати різний ступінь виразності: від її відсутності до максимальних проявів. Однак, вважається, що кожна особистість повинна мати певний рівень агресивності, оскільки її відсутність може

бути причиною пасивності, конформності, залежності. В той же час, надмірна агресивність може детермінувати конфліктність особистості, бути перепорою для ефективної взаємодії. Агресивність посилюється конфліктністю (Белей М.Д.) [5, с. 14-15].

У більшості випадків агресивність спричинена не однією причиною, а комплексом спадкових, особистісних, соціальних і ситуаційних факторів. В агресивної особистості агресивна поведінка у значному ступені обумовлена цією властивістю. У неагресивної особистості агресивна поведінка частіше спричинена соціальними та ситуаційними факторами. Агресивність вважають одним із факторів виникнення антисоціальної поведінки.

Отже, агресію визначають як поведінку чи дію, метою яких є нанесення фізичної чи психічної шкоди або приниження іншої людини, групи людей, живих істот чи будь-яких об'єктів. Агресивність є властивістю особистості, що виражається у готовності до агресивних форм поведінки й обумовлює визначені моделі прояву особистості, постійність поведінки. Агресивність спричинена комплексом спадкових, особистісних, соціальних і ситуаційних факторів.

1.2. Психологічна характеристика підліткового віку

Для того, щоб охарактеризувати підліткову агресивність, необхідно розкрити специфіку цього вікового періоду.

Підлітковий вік – період онтогенезу (від 11-12 до 14-15 років), який відповідає початку переходу від дитинства до юності. Підлітковий вік відносять до критичних періодів життя дітей, пов'язаних із кардинальними перетвореннями у сфері свідомості, в діяльності, у системі взаємостосунків. Цей період характеризується бурхливим зростанням, формуванням організму в процесі статевого дозрівання, що помітно впливає на психофізіологічні властивості підлітка (Дьяченко

М.І., Кандибович Л.А., Кандибович С.Л.) [13, с. 202]. Недарма цей період вважається кризовим і важким, особливо для близьких дорослих.

Слід зауважити, що цей віковий період характеризується суперечностями між прискореним фізичним і психічним розвитком та процесами соціального дозрівання. Підліток прагне до самостійної, дорослої позиції у житті і в той же час у нього фактично відсутня така можливість (Пісоцький В.П., Горянська А.М.) [24, с.99]. Однак, надмірна збудливість дитини підліткового віку, кардинальні зміни настрою, невміння себе контролювати спричиняють неконтрольовану поведінку, яка априорі не може вважатися дорослою.

Аналіз особливостей психічного розвитку підлітка дає можливість з'ясувати специфічні особливості його агресивності, які часто обумовлені суперечностями цього вікового періоду. У характеристиці підліткового періоду важливо з'ясувати соціальну ситуацію розвитку, розкрити особливості провідної діяльності та визначити новоутворення в психіці підлітка.

Соціальна ситуація розвитку підлітка обумовлюється переходом від епохи дитинства до дорослості, переходом від початкової школи до середньої школи і відповідно перебудовою навчальної діяльності.

Зміна соціальної ситуації розвитку підлітків пов'язана із їх активним потягом долучитися до світу дорослих, орієнтуватися в поведінці на норми і цінності дорослого світу. Своєрідність соціальної ситуації розвитку підлітка пояснюється емансипацією від дорослих й одночасно бажанням приєднатися до життя і діяльності дорослих, розширенням його життєвого світу, колом його спілкування, прагненням знайти своє місце серед однолітків, опануванням нових соціальних функцій (Пісоцький В.П., Горянська А.М.) [24, с.100, 28, с.195].

Провідна діяльність підліткового віку – інтимно-особистісне спілкування з дорослими й однолітками, освоєння нових норм поведінки і стосунків з людьми, прагнення домогтися визнання і поваги від

ровесників (Пісоцький В.П., Горянська А.М.) [24, с.100]. Важливими також є суспільно-корисна праця і навчання, які позитивно впливають на психічний і особистісний розвиток підлітка.

Основу формування нових психологічних і особистісних властивостей підлітків створює спілкування в процесі різних видів діяльності. Для підлітків характерна кардинальна зміна ставлення до дорослих. Прагнення діяти і виглядати як дорослий супроводжується рівнянням на дорослого і одночасно підліток прагне самостійності, протестує проти контролю з боку дорослих. Підліток потребує підтримки дорослого, але часто не може визнати цього факту. Змінюється і спілкування з однолітками. Підліток прагне визнання серед ровесників, мати серед них повагу і авторитет, а для цього він має відповідати очікуванням ровесників (що не завжди співпадає з соціально схваленими зразками поведінки). Очікування в цьому віковому періоді формуються в результаті впливу і навіть тиску соціального оточення, в першу чергу, під впливом угруповання однолітків (Попович І.С.) [26, с.14]. У колі однолітків починає формуватися нова система критеріїв оцінювання поведінки та особистості людини, за якою підліток оцінює не тільки оточуючих, але і себе (Савчин В.П., Василенко Л.П.) [32, с.198]. Нове ставлення до дорослих формується через призму оцінки однолітків, тому іноді стає неможливим встановлення з дорослими продуктивних контактів.

Підлітковий вік співпадає з навчанням у середніх класах загальноосвітньої школи, тому навчання займає суттєве місце у житті дитини, однак ставлення до навчання змінюється. Центр життя переміщується з навчальної діяльності на сферу спілкування. Підліток вибірково ставиться і до предметів і до різних видів навчання, надаючи перевагу таким, які роблять його дорослим в очах як значущих людей, так і у власних очах. Зниження інтересу й успіхів у навчанні підлітків можна пояснити несформованістю навчальної діяльності на попередній

стадії розвитку, що знижує можливості підлітка для самоствердження. Однак, паралельно із зниженням успішності у навчанні у підлітка з'являється прагнення до оволодіння новими знаннями, усвідомлений інтерес до окремих предметів (Савчин В.П., Василенко Л.П.) [32, с. 201]. Інтенсифікується розумовий розвиток, який знаходиться на стадії формальних операцій, відбувається інтелектуалізація психічних процесів, які стають ще більш довільними й опосередкованими (Пісоцький В.П., Горянська А.М.) [24, с. 100].

Основним новоутворенням підліткового віку є почуття дорослості (молодший підліток) і потреба у самостверженні (старший підліток). Почуття дорослості підлітка полягає в тому, що він не хоче, щоб його вважали дитиною, прагне виконувати роль дорослого. У підлітка ще не має відчуття абсолютної дорослості, але є велика потреба у визнанні його дорослості. Реалізувати цю потребу у дорослій діяльності підліток ще не може, це спричинює прагнення до наслідування зовнішніх ознак дорослості, що проявляється у змінах зовнішнього вигляду у відповідності із модою дорослих, надмірний інтерес до проблем статі, куріння, вживання алкоголю та ін.

Іншими видами дорослості є соціальна та інтелектуальна. Соціальна дорослість виникає у відповідних соціальних умовах, коли або дорослі розуміються на проблемах і особливостях віку, або коли підліток займає позицію дорослого у реальному житті (наприклад, скрутне становище сім'ї).

Інтелектуальна дорослість проявляється в прагненні підлітка до отримання інформації, опануванні вмінь, які виходять за межі шкільної програми. Учіння в таких підлітків набуває особистісного сенсу і перетворюється у самоосвіту.

Потреба у самостверженні виникає у взаємодії з однолітками, яке породжує у нього прагнення зайняти відповідне місце серед них. Ця потреба сильно виражена, задля визнання у колі однолітків, підліток

готовий поступитися своїми бажаннями, інтересами, переконаннями і може порушити норми і правила поведінки. Емоційне благополуччя підлітка залежить від того місця, яке він займає в колективі однолітків, і визначається, перш за все, ставленням і оцінками товаришів.

Особливої специфіки надає підлітковому періоду криза, яка суттєво відрізняється від інших вікових криз тривалістю і гостротою. Причиною підліткової кризи є суперечність між прискореним фізичним і психічним розвитком та процесами соціального дозрівання. Криза супроводжується регресивною поведінкою, зниженням ефективності навчання, вираженою егоцентричною позицією, негативізмом, схильністю до конфліктів, агресивності, порушення дисципліни (Мойсеєва О.Є.) [23, с. 99-100].

Отже, підлітковий вік знаменує перехід до дорослості, особливості його перебігу відбиваються на подальшому житті. Специфіка періоду полягає у розширенні сфери соціальної активності. Соціальна ситуація розвитку характеризується емансипацією від дорослих, розширенням кола спілкування, утворенням підліткових угруповань. Провідна діяльність – інтимно-особистісне спілкування з однолітками, засвоєння нових моральних норм поведінки і стосунків з людьми. Основними новоутвореннями є почуття дорослості, прагнення до самоствердження. Швидкий темп фізичного і розумового розвитку спричиняють значну кількість актуальних потреб, які не можуть бути задоволені в умовах недостатньої соціальної зрілості підлітка, що обумовлює підліткову кризу.

1.3. Психологічні параметри підліткової агресивності

Проблема агресивності осіб підліткового віку сьогодні є особливо актуальною. Статистичні дані свідчать про зростання хуліганства, злочинності, асоціальної поведінки взагалі і окремо серед підлітків.

Шкільна практика свідчить про посилення проявів агресивності саме в підлітковому віці. Існує думка, що підліткова агресивність за рівнем виразності перевищує агресивність дорослих.

Дослідженню агресивності осіб підліткового віку приділяли увагу А. Бандура, Б. Крейхі, А.О. Реан, І.О. Фурманов, Л.Н. Семенюк, О.Б. Бовть, О.Є. Мойсеєва, О.О. Мізерна та ін., які визначають, що психологічні параметри підліткової агресивності обумовлені протиріччями, характерними для цього вікового періоду. Загострення проявів підліткової агресії пов'язують із кризою дорослішання, збільшенням фізичної сили та соціальної активності, які сполучаються із загальною невпевненістю, невідповідністю поведінки ситуації, ефективністю.

Підлітковий вік вважається сенситивним для прояву агресивності.

Аналіз досліджень, присвячених специфіці підліткової агресивності, дозволив виділити її чинники. Агресивності підлітків властива вікова та гендерна специфіка, а також визначена циклічність та динаміка. Прояви агресивності обумовлені взаємодією біологічних, фізіологічних, психологічних і соціальних чинників, серед яких недостатній рівень сформованості моральних уявлень, неадекватна самооцінка та рівень домагань, афективність, недостатній рівень самоконтролю та саморегуляції, нездатність до передбачення наслідків власної поведінки, деструктивний рівень тривожності.

Суттєво впливають на виникнення агресивності підлітків несприятливий сімейний клімат і неадекватні прийоми батьківського виховання, такі як використання суворих й непослідовних дисциплінарних мір, низький рівень позитивної участі у житті підлітків, батьківське неприйняття. Важливим фактором формування особистості, який у визначеному ступені обумовлює виховний потенціал родини, є матеріальне становище останньої. (Реальна оцінка матеріального стану сім'ї відбувається саме в підлітковому віці). Неможливість реалізувати

свої бажання (наприклад, бути модним) породжує агресію стосовно батьків й однолітків. Крім того, існує тенденція впливу матеріального благополуччя сім'ї на досвід перебування підлітка в ролі жертви булінгу.

Важливими причинами підліткової агресивності є неефективність у навчальній діяльності, низький рівень соціальної адаптації, невідповідний очікуванням підлітка статус в групі однолітків. Групування є природною поведінкою для підлітка. Очікування підлітка в групі однолітків можуть як ситуативний, так і тривалий, постійний характер і може виступати як прояв особистості (Попович І.С.) [26, с.9]. Часто в них формується хвороблива залежність від групи, від думки її членів. Агресивність підлітка обумовлюється прагненням підтримки групового членства і виконує демонстраційну функцію. Спостерігається залежність рівня агресивності від соціометричного статусу підлітка. Найбільш високий рівень агресивності спостерігається у лідерів та «знехтуваних». У перших агресивність спричинюється прагненням захистити або посилити свій лідерський статус, в другому агресивність пояснюється незадоволеністю своїм статусом. Рівень агресивності підлітків корелює з їх самооцінкою. В агресивних підлітків спостерігається крайня самооцінка – або максимально завищена, або максимально негативна, занижена. Агресивні підлітки демонструють страх перед широкими соціальними контактами, невміння знаходити вихід із складних ситуацій, переважання захисних механізмів та іншими механізмами, які регулюють поведінку.

Виникнення й розвиток агресивності у підлітків пов'язаний із відсутністю чи не сформованістю в них альтернативних способів організації конструктивної міжособистісної взаємодії, відсутністю навичок розв'язання протиріч соціально схваленим чином (Мойсєєва О.Є.) [21, с.139-140]. У характеристиці агресивних підлітків

переважають такі особистісні особливості як образливість, впертість, запальність, войовничість (Белей М.Д.) [5, с.16].

Підліткова агресивність може проявлятися наступними видами:

Індивідуальна агресивність підлітків характеризується домінуванням як фізичної, так і вербальної агресії, переважно спрямована проти однолітків та рідних. Підлітки цього типу демонструють схильність до ворожості, лайок, брехні, негативізму стосовно дорослих. Вони не приховують свою поведінку, не здатні встановлювати нормальні контакти, більшість мають занижену самооцінку, проявляють егоцентризм. Стосовно таких підлітків часто використовують різні види покарання, що в свою чергу посилює їх гнів, фрустрацію і не вирішують проблему.

Групова підліткова агресивність проявляється у вигляді групової активності в колі однолітків поза родиною. Для підлітків цього типу характерна непокора, негативізм, ворожість стосовно дорослих, а також образливість, підозрілість, мстивість. Проявами такого типу агресивності є деструктивні акти, вандалізм, фізична агресія проти дорослих, представників інших угруповань, аутсайдерів у власній групі. Такі підлітки легко втрачають контроль над собою, не виконують вимог й прохань, провокують конфлікти. Свої помилки не визнають і провини перекладають на інших. Їхня агресія іноді досягає рівня жорсткості. Характерною є сильна залежність підлітка від групи.

Зміст агресивності підлітків варіюється в залежності від віку та гендерних особливостей. На початку підліткового віку спостерігається схильність до негативної самокритичності, поява таких рис як грубість, жорсткість. Домінує фізична агресія, вербальна агресія і негативізм знаходяться на одному рівні, майже відсутня непряма агресія. У 12-13 років зберігається критичне ставлення до себе, яке обумовлено в значному ступені оцінками оточуючих. Вираженим стає негативізм, збільшуються прояви вербальної агресії. Майже незмінною залишається

непряма агресія. У 14-15 років характерним є зіставлення своїх особистісних характеристик, формування поведінки відповідно до нормативів, прийнятими у референтних групах. На перше місце висувається вербальна агресія, несуттєво підвищуються фізична і непряма агресія та негативізм.

У цілому вважається, що у 12-14 років агресивність є способом досягнення власної незалежності, прояв активності у міжособистісних стосунках. У 15-16 років агресивність є способом підвищення статусу, авторитету в угрупованні однолітків. Існує також думка, що до 15 років інтенсивність агресивних дій та частота їх проявів повинні знижуватися, поступаючись неагресивним засобам розв'язання протиріч. Також повинен відбуватися перехід до більш соціалізованих форм агресії.

У підлітковому віці стають більш виразними статево-рольові відмінності. Найбільш суттєві відмінності спостерігаються не за формою фізична-вербальна агресія, а за відкритістю проявів. Для підлітків чоловічої статі більш властивою є фізична, пряма форма агресії, яка спрямована безпосередньо на об'єкт, для дівчат підліткового віку більш характерною є вербальна агресія у прямій і непрямій формах, при чому з віком акцент зміщується у бік непрямой форми. У підлітків-хлопчиків агресивність більш відкрита, демонстраційна, менш керована. Дівчатка-підлітки більш вибіркові у формах прояву агресії, раніше починають контролювати агресивність (Атемасова О.А.) [1, с. 20]. Припускається, що підвищений рівень агресивності у підлітків може бути адаптацією, яка підвищує шанси на успіх у протилежної статі. У більшості випадків агресивність підлітків спрямована на однолітків своєї статі, що свідчить про конкуренцію.

Отже, агресивність підлітків визначається новоутвореннями, пов'язаними із віковими особливостями даного періоду розвитку. Психологічні змістові параметри підліткової агресивності пов'язані зі зміною системи цінностей, розширенням соціального оточення,

недостатньою здатністю до саморегуляції та самоконтролю, неадекватною самооцінкою, емоційною нестійкістю, деструктивною тривожністю, які можна об'єднати у відповідний симптомокомплекс особливостей особистості підлітків, схильних до агресії. Виникнення й розвиток агресивності у підлітків пов'язаний із відсутністю чи не сформованістю в них альтернативних способів організації конструктивної міжособистісної взаємодії, відсутністю навичок розв'язання протиріч соціально схваленим чином.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ І ЗМІСТОВІ ПАРАМЕТРИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ АГРЕСИВНИХ ПІДЛІТКІВ

2.2. Особливості діагностики проявів агресивності в осіб підліткового віку

Важливим аспектом надання психологічної допомоги агресивним підліткам є проведення якісної психодіагностики, незважаючи на те, що прояви агресивності є діагностичними ознаками, які можна безпосередньо спостерігати. Однак, агресивність є властивістю особистості, яка не є ізольованою, тому необхідно враховувати зв'язок цієї властивості з іншими параметрами особистості. Діагностику агресивності в кожному конкретному випадку також необхідно здійснювати в соціальному контексті, оскільки у більшості випадків агресивні дії орієнтовані на зовнішній світ, в першу чергу, на інших людей, а також слід враховувати, що агресивність відображає життєвий досвід особистості, набутий у соціумі. Тому якісна психодіагностика агресивності повинна бути комплексною, орієнтованою на дослідження індивідуальних особливостей особистості, проявів афективної сфери, а також особливостей міжособистісних стосунків, соціометричного статусу.

Нами було підібрано наступний психодіагностичний інструментарій:

1. Опитувальник А. Басса, А. Даркі (в адаптації О. Осницького).

Методика спрямована на визначення показників і форм агресії дітей підліткового та юнацького віку. А.Басс і А. Даркі пропонують розглядати агресію як комплексну характеристику і виокремили в ній вісім видів агресії (Терлецька Л.Г.) [33, с. 312-313; с. 527-528].

Діагностичний інструмент дає можливість визначити та

диференціювати прояви агресії та ворожості, які представлені у наступних реакціях:

Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи.

Вербальна агресія – вираження негативних почуттів як через форму та через зміст вербальних відповідей (образи, прокльони, погрози).

Непряма агресія, опосередкованим засобом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована.

Негативізм – конфронтаційність у поведінці, від пасивного опору до активної боротьби проти сталих звичаїв й вимог.

Роздратування – готовність до прояву негативних почуттів при щонайменшому збудженні (запальність, грубість).

Підозрілість – проявляється від недовір'я і обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди є джерелом шкоди.

Образа – заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані вчинки, події.

Відчуття провини (аутоагресія) – виражає можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що чинить погано, а також розкаяння совісті, що відчуваються ним.

За кількістю збігів відповідей із ключем підраховуються індекси різних форм агресивності й ворожих реакцій, а також визначається загальний індекс ворожості та агресивності.

Індекс агресивності: («1» + «2» + «3») : 3 = ІА.

Індекс ворожості: («6» + «7») : 2 = ІВ.

2. Опитувальник «Діагностика самооцінки психічних станів» Г. Айзенка

Методика спрямована на визначення рівня тривоги, фрустрації, агресивності, ригідності. Досліджуваним пропонується оцінити твердження за показниками: «підходить», «не зовсім підходить», «не підходить» (Терлецька Л.Г.) [29, с.281, с.500-501].

3. Тест-опитувальник Г. Айзенка «Дослідження типу темпераменту»

Метою методики є визначення рівня екстраверсії, емоційної стійкості та типу темпераменту. Стимульним матеріалом є 57 тверджень, які передбачають відповіді «так» або «ні». Величина показників вимірюється в балах за кількістю відповідей досліджуваного, що збігаються із твердженнями опитувальника. На підставі отриманих кількісних показників будується схема типів темпераменту.

4. Тест-опитувальник акцентуацій характеру Леонгарда-Шмішека

Методика призначена для виявлення акцентуацій особистості. В основі тесту лежить концепція акцентуованих особистостей К. Леонгарда. Опитувальник містить 10 шкал, 88 питань, які передбачають відповіді «так» чи «ні». Процедура підрахунку включає обчислення «сирих» балів за кількістю співпадінь відповідей з ключем, переведення їх у показник акцентуації. К. Леонгард та Н. Шмишек виділяють 10 типів акцентуацій, а саме: демонстративний (істероїдний) тип; педантичний тип; ригідний тип; збудливий тип; гіперактивний тип; дистимний тип; циклотимний тип (лабільний, нестійкий); ефектно-екзальтований тип; тривожний тип; емотивний тип.

3. Проективна методика «Дерево» Д. Лампен

Методика дозволяє з'ясувати оцінку підлітком свого статусу серед однолітків, мотиви діяльності, установи, схильності, емоційний стан. Стимульним матеріалом є схематичний малюнок дерева із людськими фігурками, які займають різну позицію та в яких різний настрій. Школяру пропонують розглянути дерево на малюнку і окреслити ту фігурку, яка схожа на нього (Пономаренко Л.П.) [30, с.74-75].

Бланк проективної методики, інтерпретації вибору позиції представлені в додатках (Додаток Б).

6. Соціометрія Дж. Морено

Соціометричний метод є інструментом соціально-психологічного дослідження структури малої групи та особистості, як члена цієї групи. За допомогою соціометрії можна діагностувати емоційні зв'язки між

членами групи, виміряти ступінь згуртованості-роз'єднаності у групі, виявити угруповання, авторитет членів групи за ознакою симпатія-антипатія. Процедура дослідження передбачає опитування членів групи, опрацювання результатів, інтерпретацію результатів. Результати дослідження оформлюються у вигляді соціоматриці, соціограми, графів мікрогруп. Методика дає можливість обчислити соціометричний статус кожного члена групи (Галян О.І., Галян І.М.) [9, с. 69-72].

Отже, діагностику агресивності потрібно здійснювати з урахуванням специфіки кожного конкретного випадку, в соціальному контексті та з урахуванням інших параметрів особистості. Якісна психодіагностика агресивності повинна бути комплексною, орієнтованою на дослідження індивідуальних особливостей особистості, проявів афективної сфери, а також особливостей міжособистісних стосунків, соціометричного статусу.

В контексті дослідження нами було проведено констатувальну діагностику агресивності підлітків. У дослідженні взяли участь 21 учень 7 класу ЗОШ №12, серед яких 13 хлопців і 8 дівчат.

Діагностика була здійснена у лютому 2021 року.

Дослідження було проведено за запитом класного керівника, яка скаржилась на надмірну конфліктність, агресивність школярів, відсутність у них бажання і навичок для конструктивної взаємодії. В класі тривалий час спостерігається конфліктна ситуація між дівчатами та хлопцями. Існуюча ситуація є перепорою для налагодження сприятливого психологічного клімату в класі і негативно позначається на ефективності навчальної діяльності.

Для діагностики було обрано опитувальник А. Басса і А. Даркі та проективну методику «Дерево».

Результати проведеної констатувальної діагностики представлені в таблиці 2.1

Таблиця 2.1

Показники рівня агресії підлітків (n=21)

№	стать	№ позиції за методикою «Дерево»	показники рівня агресії за шкалами методики Басса-Дарки								Індекс агресивності (ІА)	Індекс ворожості (ІВ)
			Фізична агресія	Вербальна агресія	Непряма агресія	Негативізм	Роздрагування	Підозрілість	Образа	Почуття провини		
			1	х	20	80	70	77	80	77		
2	д	5	40	49	55	40	45	30	52	33	48	41
3	х	9	50	56	66	40	48	40	48	55	57,3	44
4	д	10	30	49	66	20	36	30	60	55	48	45
5	х	15	60	42	44	60	54	40	48	44	48,6	44
6	х	19	40	49	66	20	45	30	36	33	51,7	33
7	д	11	30	49	66	20	36	40	48	66	48,3	44
8	х	18	50	42	55	40	54	50	60	44	49	55
9	х	12	60	42	33	20	45	40	36	44	45	38
10	х	20	100	70	77	70	72	80	60	55	82,3	70
11	х	15	40	56	55	40	36	40	48	44	50,3	44
12	д	21	80	84	88	80	63	90	72	77	84	81
13	д	9	30	42	66	40	36	40	36	44	46	38
14	х	14	90	84	88	80	72	80	72	44	87,3	76
15	х	13	90	77	88	60	72	90	84	55	85	87
16	д	21	70	84	99	60	72	80	84	66	84,3	82
17	х	12	50	42	88	40	45	40	48	44	60	44
18	х	10	60	42	55	40	45	30	36	44	44,7	52,3
19	х	6	40	42	55	50	45	40	48	33	45,7	44
20	д	4	40	56	66	40	36	40	60	55	54	50
21	д	20	90	70	88	80	81	90	96	44	82,7	93

Аналіз результатів виконання методики Басса-Даркі дозволив виявити, що середньоарифметичні показники за шкалами «Роздрагування», «Підозрілість» і «Почуття провини» знаходяться у межах до 55%, це свідчить про те, що ці види агресії притаманні учням як ситуативна якість і не є їх характерними особливостями. Середньоарифметичні показники за шкалами «Фізична агресія»,

«Вербальна агресія», «Непряма агресія», «Негативізм», «Образа», перевищують 55%, цей факт свідчить, що означені якості проявляються досить виразно в поведінці підлітків. Порівняння індексів агресії і ворожості показало, що є незначні відмінності, однак середній показник індексу агресії дорівнює 64,4% і свідчить про виразність даної якості, індекс ворожості дорівнює 55,7% і свідчить про незначне перевищення вікової норми. Отримані показники агресії й ворожості відповідають віковими нормами.

За результатами констатувальної діагностики нами був проведений частотний аналіз розподілу за рівнями виразності агресії та ворожості, який представлено в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Розподіл за рівнями виразності агресії та ворожості (%)

Показник	Рівні (n=21)					
	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
	f	%	f	%	f	%
Агресія	0	0	13	62	8	38
Ворожість	0	9,5	14	66,7	7	33,3

Частотний аналіз результатів розподілу за рівнями виразності агресії та ворожості в учнів 7 класу показав, що найбільший відсоток дітей (62%) продемонстрували середній рівень агресії та 66,7% школярів продемонстрували середній рівень ворожості. Третина школярів (38% і 33,3% відповідно) виявили високий рівень агресії та ворожості, що є характерним показником для підлітків. Досліджуваних із низьким рівнем агресивності і ворожості не виявилось.

Аналіз показників за гендерними ознаками дозволив виявити наступне. Спостерігаються відмінності в у проявах агресії у дівчат і хлопців. Так у хлопців переважає фізична агресія, а у дівчаток більш

виразною виявилась вербальна агресія і непрямая агресія. До проявів негативізму більш схильні дівчата, вони демонструють свою незгоду. Також у дівчат більше виражені підозрілість, образа і почуття провини. Підлітки чоловічої статі, навпаки, виявились більш дратівливими, ніж дівчатка.

Для з'ясування міри статистичного зв'язку між індексом агресивності та її компонентами нами було використано кореляційний аналіз (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена), який обчислюється за формулою:

$$P = 1 - \frac{6 * \Sigma d^2}{n^3 - n},$$

де: n – кількість учасників; Σd^2 - сума квадратів різниць між рангами.

Результати обчислення коефіцієнтів кореляції наведені в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Кореляції видів агресії, індексу ворожості з індексом агресивності

Фізична агресія	+ 0,63
Вербальна агресія	+ 0, 57
Непряма агресія	+ 0,56
Негативізм	+ 0,59
Роздратування	+ 0,53
Підозрілість	+ 0,51
Образа	+ 0, 61
Почуття провини	+ 0,45
Індекс ворожості	+ 0,78

Всі коефіцієнти кореляції свідчать про наявність зв'язку чи тенденцію до зв'язку і знаходяться на 0,05 і 0,01 рівнях значущості, що свідчить про їх статистичну достовірність. Отримані результати свідчать, що індекс агресивності визначається виразністю його складових. Чим більше виразний показник агресії, тим більш виразним буде індекс

агресивності. Приклад обчислення коефіцієнту кореляції представлений в додатках (Додаток В).

Аналіз обраних позицій за проективною методикою «Дерево» показав, що підлітки із високим рівнем агресії та ворожості надавали перевагу позиціям, які свідчать про завищену самооцінку, установку на лідерство (№1,10,21), а також позиціям, які свідчать про замкнутість, тривожність (№12,13,16), досліджуваний №14 обрав позицію, яка свідчить про кризисний стан.

Отже, на підставі отриманих результатів можна зробити наступні висновки: в сьомому класі переважають такі різновиди агресії як фізична агресія, непряма агресія, негативізм і вербальна агресія. Спостерігаються відмінності в у проявах агресії у дівчат і хлопців. Так у підлітків чоловічої статі переважає фізична агресія, а у дівчат-підлітків більш виразною виявилась вербальна агресія і непряма агресія. До проявів негативізму більш схильні дівчата, вони демонструють свою незгоду. Також у дівчат більше виражені підозрілість, образа і почуття провини. Хлопчики, навпаки виявились більш дратівливими, ніж дівчатка.

2.2. Профілактика та психокорекція підліткової агресивності

Підлітковий вік характеризується вираженою потребою бути дорослим. Але бажання бути дорослим і реальний стан і психічного і фізичного розвитку підлітка свідчить про незрілість багатьох його психофізичних функцій. Тому підлітки з вираженою агресивністю (як і з іншими проблемами поведінки, розвитку) потребують допомоги дорослих, самостійно впоратися вони не зможуть, навіть якщо усвідомлюють наявність проблеми.

Ефективна психологічна допомога агресивним підліткам неможлива без розуміння їх джерел та реальних механізмів виникнення,

тому вибір стратегії допомоги агресивним підліткам повинен враховувати причини виникнення й закріплення агресивності, зміст агресивних проявів та їх трансформації. Психологічна допомога агресивним підліткам повинна реалізуватися через психокорекцію, психопрофілактику, психологічне консультування, психологічний супровід, підтримку.

Як показав аналіз джерел, присвячених проблемі агресивності підлітків, важливим фактором, що закріплює агресивність підлітків, є родина. Тому при плануванні допомоги агресивним підліткам необхідно орієнтуватися на сім'ю підлітка, його уявлення про сімейні цінності, його установки на батьківські виховні стратегії. Виходячи з цього профілактично-корекційна робота повинна бути спрямована на розв'язання двох груп задач, а саме:

1. Підвищення компетентності батьків у питаннях організації позитивних сімейних взаємостосунків. Ця задача орієнтує психолога на роботу з системою виховання підлітків, що реалізується батьками.
2. Розвиток особистості підлітка, його продуктивних форм взаємодії. Розв'язання цієї задачі дозволить психологу навчити підлітків соціально схваленим способам вираження гніву, сприяти виробленню навичок самоконтролю, формувати конструктивні форми поведінки.

Таким чином, допомога підліткам з вираженою агресивністю повинна бути представлена двома блоками: блоком роботи з батьками блоком роботи з підлітками.

Для взаємодії з батьками доцільно обирати семінари, які допоможуть орієнтувати батьків на конструктивне розв'язання загальносімейних проблем, надати дитячо-батьківським взаємостосункам напряму співпраці й позитивної підтримки. Тематика таких зустрічей повинна передбачати обговорення з батьками необхідності позитивного виховання підлітків, підвищення їх відповідальності за процес і результат власних виховних дій,

формування мотивації до зміни виховних позицій батьків. Корисною є просвітницька робота, спрямована на озброєння батьків інформацією стосовно вікових особливостей підліткового віку, специфіки взаємодії із власними дітьми. Однак, робота з підлітками через родину може виявитися малопродуктивною, тому що сім'ї таких підлітків у більшості випадків є неблагополучними й неспроможними до реалізації виховних функцій. Тому ефективність психологічної допомоги підлітку буде визначатися можливістю його мотивувати, зацікавити, залучити до участі у психологічній роботі.

У практиці психологічної допомоги агресивним підліткам використовують два види корекції – індивідуальну та групову. Зміст основних способів індивідуальної психологічної корекції реалізується у підходах, серед яких психодинамічний, когнітивно-поведінковий і феноменологічний. У роботі з підлітками частіше використовують когнітивно-поведінковий підхід, в межах якого використовують різноманітні техніки, серед яких «ідентифікація емоцій», «самопостереження та запис думок», «шкала», «декатастрофізація, «формулювання проблеми по-новому» та інші. Так техніка «ідентифікації» орієнтована на підтримку у вивченні емоційної сфери, вона допомагає підлітку визначити й зрозуміти свій стан. Для цього можна скористатися складанням словнику емоцій, в якому підліток заповнює словник, уточнюючи кожний новий термін. Задача психолога допомогти підлітку зрозуміти реальний зміст його емоційних станів. Техніка «самопостереження та запис автоматичних думок» спрямована на дослідження дезадаптованої поведінки підлітка, для чого йому пропонують вести щоденник думок, що передували емоційним станам. Ці записи дають можливість оцінити причини агресивної поведінки, а також допомагає підлітку розпізнавати й розуміти свої думки, емоції, вчинки, що, в свою чергу, сприяє формуванню раціональних, схвалених способів розв'язання проблем. Техніка «шкала» пропонує підлітку свої

почуття, дії, вчинки за 10-бальною (100-бальною) шкалою, що сприяє зниженню рівня виразності агресивних тенденцій, негативних емоцій. Техніка «декастрофізація» також орієнтована на реальну оцінку негативних подій. (Мамайчук І.І., Смирнова М.І.) [19. с.34-42]. Використання наведених прикладів технік допомагають підлітку модифікувати переконання, які підтримують агресивну поведінку.

Актуальною у роботі з агресивними підлітками є групова психокорекція. Під час роботи в групі підліток навчається краще розуміти себе, інших людей, у нього формуються навички самоконтролю, ефективної взаємодії, емпатії. Ефективним засобом групової роботи з агресивними підлітками є соціально-психологічний тренінг, який дозволить підліткам усвідомити не конструктивність агресивної поведінки, навчитися неагресивним засобам взаємодії, сформуванню навички самоконтролю.

Нами були проаналізовані різноманітні програми та тренінги, спрямовані на зниження агресивності, формування конструктивних навичок комунікації. Програма «Запобігання та обмеження агресивної поведінки підлітків» Т.Ш. Червонної орієнтована на зниження рівня агресивності, формування вміння контролювати свою поведінку та адекватно реагувати на поведінкові прояви інших. Програма сприяє виробленню емпатії, толерантної комунікації. Серед завдань програми: формування навичок самоконтролю, адекватної самооцінки, здатності змінювати полюс настроїв та установок, розвиток почуття гумору, оптимізму. Програма складається з трьох етапів:

Перший етап: Зняття психологічного дискомфорту (4 заняття).

Другий етап: Здобуття навичок розпізнавання та контролю агресивності. (9 занять).

Третій етап: Формування навичок емпатії в спілкуванні (9 занять).

Форма проведення групова (не більше 12 осіб). Заняття (45 хвилин) проводяться один раз на тиждень (Т.Ш. Червонна) [12, с.94-115].

Також нами проаналізовані рекомендації для дорослих з метою конструктивного впливу на агресивні реакції підлітків, серед яких:

- Спокійне ставлення у разі незначної агресії.
- Акцентування уваги на вчинках (поведінці), а не на особистості.
- Контроль над власними негативними емоціями.
- Зниження напруження ситуації.
- Обговорення вчинку.
- Збереження позитивної репутації дитини.
- Демонстрація моделі неагресивної поведінки.

Екстрене втручання призначено для зменшення або уникання агресивних вчинків в нервових, напружених, конфліктних ситуаціях (Атемасова О.А.) [1, с.164-168].

Отже, допомога агресивним підліткам повинна здійснюватися за наступними напрямками:

1. Соціалізація агресивності. Необхідно виробити у підлітка адекватне ставлення до агресивної поведінки, сприяти усвідомленню не конструктивності агресивних дій, навчити вираженню агресивних потягів у формах, які схвалюються у суспільстві.

2. Навчання прийомам самоконтролю, саморегуляції, умінню володіти собою в різних ситуаціях, для чого підлітка потрібно навчити усвідомлювати та розуміти свої почуття, оцінювати ситуацію спілкування й прогнозувати варіанти її розвитку. Тому будь-який відстрочений та обміркований варіант поведінки можна вважати певним досягненням

3. Відпрацювання комунікативних навичок. Агресивні підлітки часто проявляють агресію і ще тому, що не володіють альтернативними способами вираження емоцій. Важливим є навчання соціальним формам взаємодії.

4. Формування якостей особистості, які забезпечують ефективну взаємодію (емпатія, довіра до людей та ін.).(Атемасова О.А.) [1,с. 79-80].

Як правило, акцент в організації допомоги робиться на підлітків з високим рівнем агресії й ворожості, однак, слід зауважити, що діти із низьким рівнем агресії також потребують уваги і допомоги. Такі діти не можуть захистити себе від нападок більш рішучих однокласників, вони не заперечують, з усім погоджуються, намагаються не привертати до себе уваги.

При виборі методів психологічної допомоги агресивним підліткам необхідно враховувати наступні фактори:

- психологічні фактори, які включають індивідуальні характеристики підлітка, особливості внутрішньоособистісних і міжособистісних конфліктів, особливості родинного виховання;
- педагогічні фактори – рівень розвитку навчальної діяльності, рівень засвоєння знань, умінь, навичок, соціальної компетентності, характеристики педагогічної компетентності дорослих, які оточують підлітка;
- клінічні фактори, які відображають особливості анамнезу, специфіку сомато-вегетативних чи психічних розладів, що спричиняють агресивність підлітка.

Таким чином, психологічна допомога агресивним підліткам може реалізовуватися у вигляді системи психологічних засобів психопрофілактики, психокорекції, консультування, підтримки. Допомога підліткам з вираженою агресивністю повинна бути представлена двома блоками: блоком роботи з батьками, блоком роботи з підлітками. Оптимізує роботу з агресивними підлітками соціально-психологічний тренінг, який дозволить підліткам усвідомити неконструктивність агресивної поведінки, навчитися неагресивним засобам взаємодії, сформувати навички самоконтролю. Ефективність психологічної допомоги агресивним підліткам забезпечується залученням батьків до співпраці. Процес психологічної підтримки повинен бути безперервним і комплексним.

ВИСНОВКИ

Аналіз теоретичних джерел та результатів емпіричних досліджень дозволив зробити наступні висновки:

1. Агресію визначають як поведінку чи дію, метою яких є нанесення фізичної чи психічної шкоди або приниження іншої людини, групи людей, живих істот чи будь-яких об'єктів. Агресивність є властивістю особистості, що виражається у готовності до агресивних форм поведінки й обумовлює визначені моделі прояву особистості, постійність поведінки. Агресивність спричинена не однією причиною, а комплексом спадкових, особистісних, соціальних і ситуаційних факторів.

2. Підлітковий вік знаменує перехід до дорослості, особливості його перебігу відбиваються на подальшому житті. Специфіка періоду полягає у розширенні сфери соціальної активності. Соціальна ситуація розвитку характеризується емансипацією від дорослих, розширенням кола спілкування, утворенням підліткових угруповань. Провідна діяльність – інтимно-особистісне спілкування з однолітками, засвоєння нових моральних норм поведінки і стосунків з людьми. Основними новоутвореннями є почуття дорослості, прагнення до самоствердження. Швидкий темп розвитку спричинює значну кількість актуальних потреб, які не можуть бути задоволені в умовах недостатньої соціальної зрілості підлітка, що обумовлює підліткову кризу.

3. Агресивність підлітків визначається новоутвореннями, пов'язаними із віковими особливостями даного періоду розвитку. Психологічні змістові параметри підліткової агресивності пов'язані зі зміною системи цінностей, розширенням соціального оточення, недостатньою здатністю до саморегуляції та самоконтролю, неадекватною самооцінкою, емоційною нестійкістю, деструктивною тривожністю, які можна об'єднати у відповідний симптомокомплекс особливостей особистості підлітків, схильних до агресії. Виникнення й

розвиток агресивності у підлітків пов'язаний із відсутністю чи не сформованістю в них альтернативних способів організації конструктивної міжособистісної взаємодії, відсутністю навичок розв'язання протиріч соціально схваленим чином.

4. Діагностику агресивності в кожному конкретному випадку необхідно здійснювати в соціальному контексті з інших параметрів особистості. Якісна психодіагностика агресивності повинна бути комплексною, орієнтованою на дослідження індивідуальних особливостей особистості, проявів афективної сфери, а також особливостей міжособистісних стосунків, соціометричного статусу.

На підставі результатів констатувальної діагностики можна зробити наступні висновки: в цьому класі переважають такі різновиди агресії як фізична агресія, непрямая агресія, негативізм і вербальна агресія. Спостерігаються відмінності в проявах агресії у дівчат і хлопців. У підлітків чоловічої статі переважає фізична агресія, а у дівчат більш виразною виявилась вербальна агресія і непрямая агресія. До проявів негативізму більш схильні дівчата. Також у дівчат більше виражені підозрілість, образа і почуття провини. Хлопчики, навпаки виявились більш дратівливими, ніж дівчатка.

5. Психологічна допомога агресивним підліткам реалізується у вигляді системи психологічних засобів психопрофілактики, психокорекції, консультування, підтримки. Допомога підліткам з вираженою агресивністю представлена двома блоками: блоком роботи з батьками і блоком роботи з підлітками. Оптимізує роботу з агресивними підлітками соціально-психологічний тренінг, який дозволить підліткам усвідомити не конструктивність агресивної поведінки, навчитися неагресивним засобам взаємодії, сформуванню навички самоконтролю. Ефективність психологічної допомоги агресивним підліткам забезпечується залученням батьків до співпраці. Процес психологічної підтримки повинен бути безперервним і комплексним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агресивна дитина: як їй допомогти / Упоряд. О.А. Атемасова. Х.: Ранок, 2010. 176с.
2. Агрессия у детей и подростков / Под ред. Н.М. Платоновой. СПб.: Речь, 2006. 336с.
3. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений. М.: Апрель Пресс, Эксмо Пресс, 1999. 508с.
4. Баришполь С.В. Посібник практичного психолога. Х.: Основа, 2009. – 267с.
5. Белей М.Д. Психологічна сутність агресії та її вплив на девіантну поведінку підлітків. Методичні рекомендації. Івано-Франківськ: Бойчук А.Б., 2019. 102с.
6. Берковец Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. СПб.: Прайм Еврознак, 2007. 310с.
7. Бовть О.Б. Проблемы психологической диагностики агрессивной поведінки дітей та підлітків. // Педагогіка і психологія. 1997. № 3. С. 22-28.
8. Вчимо дітей спілкуватися / Упоряд. Л.В. Шелестова, Н.В. Чиренко, Н.В. Чернякова. К.: Шкільний світ, 2011. 128с.
9. Галян О.І., Галян І.М. Експериментальна психологія: навч. посібник. К.: Академвидав, 2012. 400с.
10. Грецов А.Г. Практическая психология для подростков и родителей. СПб.: Питер, 2008. 224с.
11. Дитяча жорстокість. Як запобігти лиху / Упоряд. О.В. Снігульська. К.: Шкільний світ, 2017. 184с.
12. Діагностика і корекція агресивності у дітей / Упорядник Т.Ш. Червонна. К.: Редакції загально педагогічних газет, 2014. 128с.
13. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А., Кандыбович С.Л.

- Психологический словарь-справочник. М.: ИД Куприянова, 2009. – 456с.
14. Жуйкова И.В. Гендерные особенности агрессивного поведения подростков и их родителей. Режим доступа: <http://lesgaft-notes.spb.ru/files/12-118-2014/p257-261.pdf>
 15. Зупинись! Посміхнись! Методичний посібник з профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації / Т.В. Сергеева, О.Г. Шаполвал, К.: ФОП Буря, 2013. 124с.
 16. Кайл Р. Детская психология: Тайны психики ребенка. СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. 416с.
 17. Король А. Причины та наслідки явища боулінгу. веб-сайт «Співпраця міліції та громади задля безпеки» Електронний ресурс. Київ, 2009. Режим доступа: [http:// www.bezpekaqromad.org.ua](http://www.bezpekaqromad.org.ua).
 18. Майерс Д. Психология. Пер. с англ. Минск: Попурри, 2008. 848с.
 19. Мамайчук І.І., Смирнова М.І. Діти з розладами поведінки: психологічна допомога. К.: Редакції загально педагогічних газет, 2012. 120с.
 20. Можгинский Ю.Б. Агрессивность детей и подростков. Распознавание, лечение, профилактика. М.: Когито-Центр, 2008. 181с.
 21. Мойсеева О.Є. Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції. Психологічні проблеми роботи з делінквентами. Юридична психологія. 2015. № 1. С. 139-148. Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urpp_2015_1_16
 22. Мойсеева О.Є. Мотиваційні детермінанти агресивної поведінки / О. Є. Мойсеева // Проблеми сучасної психології. - 2013. - Вип. 21. - С. 459-468. - Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2013_21_42
 23. Мойсеева О.Є. Психолого-феноменологічне дослідження агресії // Наукові записки Національного університету "Острозька академія".

Сер.: Психологія і педагогіка. 2010. Вип. 16. С. 192-202. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2010_16_22.

24. Пісоцький В.П., Горянська А.М. Психічний розвиток та формування особистості в онтогенезі: навчальний посібник. К.: КНТ, 2019. 144с.
25. Попович І. С. Конструювання особистістю моделі очікуваного майбутнього. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: психологічні науки: зб. наук. праць ХДУ. Херсон: ВД «Гельветика», 2015. Вип. 6. С. 145-154.
26. Попович І. С. Соціальні очікування особистості як регулятор соціально-психологічної реальності. Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психол. імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. 1. Вип. 44. К.: Фенікс, 2016. С. 138-143.
27. Попович І.С. Самооцінка як критерій соціально-психологічних очікувань. Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К.: Гнозис, 2010. Т.12. Ч.3. С.326-333.
28. Попович І. С. Соціально-психологічні очікування в міжособистісній взаємодії малої групи. Проблеми заг. та пед. психології. К. 2006. Т. VIII. В. 7. С. 259-268.
29. Попович І. С. Типологічні особливості очікувань. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: психологічні науки: зб. наук. праць ХДУ. Херсон: ВД «Гельветика», 2014. Вип. 1. Т. II. С. 64-70.
30. Психологическая профилактика дезадаптации учащихся в начале обучения в средней школе. Методические рекомендации для школьных психологов / Под. ред. Л.П. Пономаренко. Одесса: Одесский институт усовершенствования учителей, 1998. 118с.
31. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение. М.: АСТ; Питер: Прайм-Еврознак, 2007. 407с.

32. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія. Навч. посібник. К.: Академвидав, 2005. 360с.
33. Терлецька Л.Г. Вікова психологія і психодіагностика: підручник. К.: ВД Слово, 2013. 608с.
34. Туріщева Л.В. Психологічні тренінги для школярів. Х.: Основа, 2011. 124с.
35. Человек: анатомия, физиология, психология. Энциклопедический иллюстрированный словарь / Под ред. А.С. Батуева, Е.П. Ильина, Л.В. Соколовой. СПб.: Питер, 2007. 672с.
36. Popovych I., Borysiuk A., Zahrai L., Fedoruk O., Nosov P. Zinchenko S., Mateichuk V. Constructing a Structural Functional Model of the Personality *Revista Inclusiones*, 7 (Especial), 2020. P. 154-167.
37. Popovych, I., Kononenko, O., Kononenko, A., Stynska, V., Kravets, N., Piletska, L., Blynova, O. Research of the Relationship between Existential Anxiety and the Sense of Personality's Existence. *Revista Inclusiones*, 7 (Especial), 2020. P. 41-59.

ДОДАТКИ

Додаток А

Кодекс академічної доброчесності

Додаток І

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ
ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, Білоус Наталія Іванівна
учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, УСВІДОМЛЮЮ, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

– дотримуватися:

- вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
- принципів та правил академічної доброчесності;
- нульової толерантності до академічного плагіату;
- моральних норм та правил етичної поведінки;
- толерантного ставлення до інших;
- дотримуватися високого рівня культури спілкування;

– надавати згоду на:

- безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
- оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
- використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;

– самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання:

- надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
- не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;
- своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу:
 - не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
 - підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
 - поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
 - не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;
 - відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
 - запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності:
 - не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
 - не підроблювати документи;
 - не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
 - не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
 - не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
 - не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та або працівників;
 - не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
 - не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
 - не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

05.03.20
(дата)

(підпис)

Наталія Білоус
(ім'я, прізвище)

Додаток Б

Стимульний матеріал проєктивної методики «Дерево»

Інтерпретація результатів виконання проєктивної методики «Дерево» проводиться виходячи з того, яку позицію обирає школяр.

Позиції №№ 1,3,6,7 характеризують установу на подолання перешкод.

Позиції №№ 2,11,12,18,19 означають комунікабельність, дружню підтримку.

Позиція №4 означає бажання отримувати успіх, не долаючи перешкод.

Позиція №5 свідчить про загальну слабкість, астеничність, втомлюваність.

Позиція №9 демонструє мотивацію на розваги.

Позиції №13, 21 означають замкненість, тривожність.

Позиція №8 характеризує відстороненість від діяльності. Занурення до себе.

Позиції №№ 10, 15 характеризують комфортний стан.

Позиція № 14 – кризовий стан, порушення психічного здоров'я.

Позицію №20 часто вибирають як перспективу учні з завищеною самооцінкою, установкою на лідерство.

Позицію №16 не завжди розуміють, як позицію «людини, що несе на собі людину № 17», а розуміють її як людину, яку обіймає №17.

Додаток В

Алгоритм розрахунку значень коефіцієнта кореляції Спірмена (n=21)

№	I ₁	I ₂	P ₁	P ₂	d	d ²
1	75,7	65	15	15	0	0
2	48	41	5,5	4	1,5	2,25
3	57,3	44	13	7,5	5,5	30,25
4	48	45	5,5	11	5,5	30,25
5	48,6	44	8	7,5	0,5	0,25
6	51,7	33	11	1	10	100
7	48,3	44	7	7,5	0,5	0,25
8	49	55	9	14	5	25
9	45	38	2	2,5	0,5	0,25
10	82,3	70	16	16	0	0
11	50,3	44	10	7,5	2,5	6,25
12	84	81	18	18	0	0
13	46	38	4	2,5	1,5	2,25
14	87,3	76	21	17	4	16
15	85	87	20	20	0	0
16	84,3	82	19	19	0	0
17	60	44	14	7,5	6,5	42,5
18	44,7	52,3	1	13	12	144
19	45,7	44	3	7,5	4,5	20,25
20	54	50	12	12	0	0
21	82,7	93	17	21	4	16

$\Sigma=435,75$